

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA

Tünzalə Baxşiyeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru
tunzale-111@mail.ru

Azərbaycanın paleotoponimləri

Açar sözlər: paleotoponimlər, oykonimlər, geoqrafik ad, söz, insanlar

Ключевые слова: палеотопонимы, оуконимы, географическое название, слово, люди

Key words: paleotoponyms, oykonyms, geographical name, word, people

Paleotoponimlər keçmişi özündə yaşadan, tariximizi müasir zamana kimi gətirən tarixin canlı şahidləridir. Azərbaycan paleotoponimlərinin öyrənilməsi ümumtürk, eləcə də Azərbaycan onomalogiya elmi üçün çox vacib və təxirəsalınmaz məsələlərdəndir. Paleotoponimlərin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri, onların yaranmasında istifadə olunan sözlər və s. məsələlər haqqında araşdırmaların böyük əhəmiyyəti vardır. Uzaq keçmişdən soraq verən belə toponimik vahidlər həm Azərbaycanın onomastik sistemində, həm də tarixi mənbələrdə müasir dövrümüze qədər qorunub saxlanılmışdır. Tarixi mənbələrə əsaslanaraq toponimik sistemdə, coğrafi adlarda zaman-zaman, mərhələ - mərhələ baş vermiş dəyişiklikləri və s. prosesləri izləyə bilərik. Mənbələr toponimlərin elmi səviyyədə izah edilməsi üçün qiymətli faktlar verir. Toponimik vahidlər mənsub olduğu xalqın tarixini, dilini, yaşadığı ərazinin coğrafi durumunu əks etdirən ən qiymətli sərəvətlərdəndir. Tayfa, qəbilə və xalqların bir yerdən başqa yerə köçməsi, qovuşması, əhalinin iqtisadi həyatı, peşə və sənət məşğulluğu toponimlərdə öz əksini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən toponimlər haqqında söylənilmiş yanlış fikrin, mülahizələrin aradan qalxması üçün mənbəyə istinad etmək lazım gəlir. Paleotoponimlərin milli və mədəni sərəvətin tarixi-linqvistik istiqamətdə tədqiqi toponimlərin areallarını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Paleotoponimlərin tədqiqi nəticəsində toponimlərin paralelliyi haqqında, onlardan hansının ilkin, hansının sonrakı olması barədə fikirlər söyləmək olar. Paleotoponimlərin araşdırılması türk dillərində bir sıra

mübahisəli problemlərin həllinə kömək edə bilər. Paleotoponimlərin tarixi-lingvistik aspektdə aparılan tədqiqatı türk dilli xalqlarının tarixinin, tarixi coğrafiyasının hərtərəfli araşdırılması üçün geniş imkanlar yaradır.

Ölkənin, xalqın tarixini öyrənmək üçün yazılı mənbələr, daş kitabələrlə yanaşı paleotoponimlərin də araşdırılması faydalıdır. Belə ki, bir çox mənbələr zaman keçdikcə yox olur, yaxud şüurlu şəkildə məhv edilir. Lakin elə toponimlər var ki, əsrlərlə eldən-elə keçərək bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Paleotoponimlər qədim dövrlərin, müxtəlif əsrlərin məhsuludur. Azərbaycanda türklərin çox əskidən bu ərazilərdə məskunlaşdığını göstərən, üzərində araşdırma aparılmasına ehtiyac duyulan, lingvistik baxımdan maraq doğuran paleotoponimlər çoxdur. Türkdilli etnosların dil materialları əsasında yaranmış ən qədim vahidləri daşlaşmış formada zəmanəmizə qədər mühafizə etmiş toponimik vahidlərin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Elə adlar var ki, onların yaşını müəyyən etmək mümkün deyil. Məhz xalqın etnogenezi, tarixi ilə bağlı mübahisəli məsələlərin həllində bu cür paleotoponimlərin rolu əvəzsizdir. Azərbaycan toponimiyasına aid qiymətli faktlara qədim mənbələrdə rast gəlinir. Bəzən hər hansı bir yazılı mənbənin verə bilmədiyi məlumatı toponimlərdən əldə etmək mümkündür. Azərbaycanın keçmişi ilə bağlı tarixi materiallar az olduğuna görə, xalqımızın keçmişini və dilini öyrənmək baxımından paleotoponimlər çox əhəmiyyətlidir. Uzaq keçmişdə baş vermiş etnik proseslər, hadisələr öz izlərini qabarıq şəkildə Azərbaycanın toponimiyasında da qoymuşdur. Paleotoponimlərdə qədim türk qəbilə, tayfa dillərinə, eləcə də sonrakı dövrlərdə onlar əsasında formalaşmış türk dillərinə aid çoxlu leksik vahidlərə təsadüf olunur. Paleotoponimlərdə rast gəlinən qədim elementlərin bir hissəsi Azərbaycan dili baxımından arxaik sayılır. Onlara yazılı mənbələrdə, müasir türk dillərində, dialekt və şivələrində az və çox dərəcədə rast gəlinir. Belə paleotoponimlərin araşdırılması xüsusi maraq doğurur.

Azərbaycan dilçiliyində toponimik vahidlərin öyrənilməsi ilə bağlı bir çox tədqiqatlar olsa da, Azərbaycan paleotoponimiyasının lingvistik baxımından araşdırılmasına ehtiyac vardır və onun geniş şəkildə tədqiqi zərurəti dilçiliyimizdə hələ də qalmaqdadır. Toponimlər xalqın tarixidir. Paleotoponimlərin meydana gəlməsi burada yaşayan əhalinin etnik tərkibi, xalqların miqrasiyası prosesi ilə sıx bağlıdır. Tarix boyu baş vermiş tarixi-siyasi proseslərin nəticəsində bir çox toponimlərimiz məqsədli olaraq dəyişdirilmiş, təhrif olunmuşdur. Bəzi yerlərimiz tamamilə dağıdılmış və toponimlər xəritədən silinmişdir. Təhrif olunan adlar fars, erməni mənşəli söz kimi izah olunmuşdur. Bu baxımdan paleotoponimlərin

tarixi-lingvistik təhlilə cəlb olunması aktualıq kəsb edən məsələdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları Azərbaycanın bir sıra qədim yer adlarını özündə mühafizə etməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Burada rast gəlinən Ağca qala, Bayat, Bərdə, Qara dağ, Sürməli, Çəsmə və s. Azərbaycan ərazisində olan qədim yer adlarımızdır. Türk xalqlarının toponimiyasında relyef bildirən sözlər geniş yer tutur. Həmin sözlərin bəziləri müasir Azərbaycan dili baxımından arxaıkləşmiş, bəziləri türk dillərində və dialektlərində bu gün də işlənir, bəziləri isə passiv fonda keçmişdir. Qohum türk dillərindən birində relyef bildirən leksik vahidlərin bəziləri az və ya çox dərəcədə köhnəlmişsə də, başqasında fəal leksik vahid kimi işlənə bilir. Qafqazda oykonimlərin tərkibində türk dillərinin qədim dövrlərinə məxsus leksik vahidlər mühafizə olunmuşdur. Tərkibində qədim türk sözləri mühafizə olunmuş paleotoponimlərdən bəzilərinə diqqət yetirək. Dilimizdə arxaik sözə çevrilmiş, lakin bu gün qohum türk dillərində işlənən *oy* coğrafi termininə Zaqatala rayonu ərazisində yerləşən Oytala toponiminin tərkibində rast gəlinir. *Oy* qədim türk sözü olub «çökək, alçaq yer, alçaqlıq, düzən, çala, çuxur, torpaq sahəsi» yaşayış yeri deməkdir. (1.s. 267) XIX əsrə aid mənbələrdə Ter vilayətinin Qrozni dairəsində Akbaşoy, Buğuroy, Ter vilayətinin Narzan dairəsində Belqatoy coğrafi adları qeydə alınmışdır.

Göyçay rayonu ərazisində yerləşən kəndlərdən biri Qaraməryəm adlanır. Qaraməryəm kəndi Qaraməryəm tirəsinin ətəyində yerləşir. XIX əsrə aid rus mənbələrində Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Qaraməryan oroniminə və oykoniminə rast gəlinir. Xalq etimologiyasına görə Göyçay rayonu ərazisində yerləşən Qaraməryəm kəndi bu yerdə ilk yaşamış Məryəm adlı qadının adını daşıyır. Guya bu qadının rəngi qara olmuşdur. Bu yozum yanlışdır. Yaşayış məntəqəsinin adı sonralar təhrif edilmiş, Qaraməryəm variantında işlənmişdir.

Tədqiqatçılar bu toponimi müxtəlif cür izah edirlər. «Azərbaycan toponimləri» ensiklopedik lüğətində Qaraməryəm toponimi ilə bağlı yazılmışdır: «Əslində Qara mörön olmalıdır. Çayın adı qara və monqol dilindəki mörön (çay) sözlərindən ibarət olub, «Qara çay» mənasındadır». (2.s.138) R.Əliyeva Qaraməryan toponiminin II komponenti haqqında yazır: «Bu terminin hər iki komponenti türk mənşəlidir. «Mar» qədim türk coğrafi termini kimi «təpə» mənasını ifadə edir. «Yan» komponenti isə Salyan, Qazyan, Pusyan, Səfyan, Tatyay və s. toponimlər silsiləsinin tərkibində «tərəf, cəhət, istiqamət, məkan» anlamlarında işlənir». (3.s.184)

Toponimlərin tərkibində maryan sözünə türk xalqları yaşayan başqa ərazilərdə rast gəlinir. Buryatiya ərazisində Baykal gölünün şimal qərbində Saqan-Maryan (tala), Maryan (təpələri), İrkutskidə Maryan coğrafi adlarına təsadüf olunur. Türk maryan sözü «bərəkətli, münbit, məhsuldar», «şirəli, sıx (ot)», «böyüklük, irilik» mənalarında işlənir. (4.s.294) Fikrimizcə, toponimlərin tərkibində işlənən maryan sözü «bərəkətli, münbit, məhsuldar», «şirəli, sıx (ot)» anlamını bildirir. Qarameryəm tirəsinin ərazisindən indi də qış otlığı kimi istifadə olunur.

Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında yerləşən Sarpsu oykonimi qədim türk dillərində «çətin» mənasında işlənən sarp sözünə su sözünü əlavə etməklə yaranıb.(5.s.489) «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında sarp sözü işlənmişdir: «Sərp yerlərdə yapılmış kafir şəhəri». Azərbaycan dilinin Qazax dialektində sarp sözü «sel yumuş yerdə əmələ gələn uçurum» mənasında işlənir.(6.s.355) Beləliklə, Sarpsu «keçilməz, çətin keçilən su» və ya «çətin, keçilməz yerlərdən axan su» anlamını daşıyır. Azərbaycan ərazisində Şəki rayonunda Sarpdaş, Yardımlı rayonunda Sarpdağ oronimləri mövcuddur. Masallı rayonunda Yazqıraq, Göyçay rayonunda Qara yazı, Qax rayonunda Ağyazı, Kürdəmir rayonunda Çərtəyaz, Siyəzən rayonu ərazisində Alayaz kənd adlarında yazı sözünə təsadüf olunur. Çərtəyaz, Alayaz toponimləri tərkibində baş vermiş fonetik hadisəyə görə diqqəti cəlb edir. Toponimlərdə iştirak edən yaz sözü «çöl, düzən, düzənlik, səhra» mənalarında işlənən yazı (5.s.251) leksik vahidində «ı» səsi düşmüş, qismən təhrif baş vermişdir.

Qəşəd yaşayış məntəqə adı türk dillərində işlənən kajat sözü əsasında formalaşmışdır. Qəşəd kəndi Azərbaycanda Ağsu rayonunda, Ləngəbiz silsiləsinin ətəyində yerləşir. Türk dillərində «dağın döşü, dağın yalı, təpə, yüksəklik, yoxuş, dağ silsiləsi, sıra dağlar» mənasında kajat sözü işlənmişdir [7, s.399]. Türk dillərində k~q, o~a~ə, t~d səs uyğunluqları geniş yayılmışdır. Kəndin adı coğrafi mövqeyi ilə əlaqədar verilmişdir. V.Ş.Psyənçin Basqırdıstan ərazisindəki Kajat toponimini «hündür sahil, yüksəklik» mənasını ifadə edən kajat ümumtürk sözü ilə bağlı hesab edir [8,s.278]

K~x səs əvəzlənməsinə Yelizavetpol quberniyasının Ərəs qəzasında yerləşən Xırxatala oykonimində rast gəlinir. Bəzi tədqiqatçılar Xırxatala oykoniminin etimologiyasını bu cür izah edirlər: «Yerli məlumata görə, toponim xırxa/xırxıra (yerli dialektlərdə çayın iki dağ arasından çıxıb düzənliyə axdığı yer) və tala (meşədə açıq sahə) sözlərindən ibarət olub, Qul çayı oradan axdığı üçün bu cür adlanmışdır. Bəzilərinə görə isə, kəndin adı Xırqətala olmuş və guya kəndin salındığı tala Xırqəyə (dərvişlərin, zahidlərin geyimi) oxşadığına görə belə

adlandırılmışdır» [3,s.506] . Bu etimoloji izahlarda yanlışlıq vardır. V.V. Radlov kırka sözünün «dağlıq tərəf » mənasında işləndiyini göstərir [7, s.747]. E.Murzayev türk dillərində kırka leksik vahidinin « şaxələnmiş dağ beli», «bərək suxurlardan ibarət yüksəklik» anlamını bildirdiyini qeyd edir [9,s.329]. Fikrimizcə, Xıraxatala oykonimi kırka sözü əsasında yaranmışdır. Kənd yerləşdiyi coğrafi mövqeyə uyğun adlandırılıb.

Hinaldağ Azərbaycan Respublikası Daşkəsən rayonu ərazisində yerləşir və Kiçik Qafqazın şərq hissəsində keçən Şahdağ silsiləsinin baş zirvəsidir. Hündürlüyü 3367 metrdir. Fikrimizcə, oronim inal sözüne “h” səsini əlavə etməklə yaranmışdır. «Qədim türk lüğəti»ndə inal sözü iki mənada işlənmişdir: 1. Xan nəslindən olan oğlan. 2. Titul [5, s.209] . İnal sözü əsasında formalaşan toponimlərin etnonim əsasında yarandığını ehtimal etmək olar. XIII əsrdə Suriyada (Şamda) yaşayaş türk tayfalarından biri inallı adlanırdı. F.Sumer yazır: «Boz oxlar Hələb ətrafında və Amik obasında yaşayırdılar. Boz oxlardan digər bir ailə İnal oğullarıdır. Bu ailənin başındakı təşəkkül İnallı adını daşıyır. Həmin təşəkkül ağqoyunluların fəaliyyətində iştirak etmiş bir oymağı şamlu boyu arasında İrana getmiş, bəzi qolları Amasya, Samsun və Çankırı tərəflərdə yurd salmışdı [10, s.175]. Ermənistan ərazisində Nairi rayonunda İnallı kəndi mövcud olmuşdur. 1918-ci ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır [11, s.268]. Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasında qeydə alınmış Kevuk kənd adı «dağ keçisi»,«cüyür» mənasında işlənən keyik sözü əsasında formalaşmışdır.Bu leksik vahid «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında işlənmişdir: Getdikə yerin otların keyik bilür. [12, s.32]. Zaqatala rayonun inzibati-ərazi bölgüsündə Gözparaq kimi göstərilən kənd XIX əsrə aid mənbələrdə Gözbarax şəklində qeydə alınmışdır. Tədqiqatçılar Zaqatala rayonun inzibati-ərazi bölgüsündə Gözparaq kimi göstərilən yaşayış məntəqəsinin adının göz (bulaq, qaynaq) və paraq (mal – qara saxlamaq üçün hasarlanmış yer) sözlərindən yarandığını yazırlar. (13. s.211) Bu yanlış bir fikirdir. Barak türk tayfalarından birinin adıdır. F.Sümər yazır: «Baraq kəlməsinin çox sıx tüklü bir köpəyə deyildiyini və adam adı olaraq işləndiyini bilirik: Baraq Hacib, Baraq xan, Baraq Rəis. Bu oymağın öz adını bir şəxsdən aldığına şübhə yoxdur». (10.s.201) K. Vəliyev Barak it adı ilə bağlı yazır: Barak adı verilən uzun tüklü ceydaq köpəyi şumerlər müqəddəs sayırdılar. Bu it yaxşı qaçır, ovu yaxşı saxlayırdı. Şamanlar əfsanəyə görə Barak adlı itə minərək göyə çıxırdılar. Qırğızlar da cins itə Barak deyirlər . (14.s.21)

Ədəbiyyat

1. Əhmədov T.M., Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 1991, s.267
2. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1999, s.138
3. Əliyeva R. Azərbaycan-Şərqi Sibir toponimik paralelləri // Tədqiqlər. 2005, №1, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: Elm, s.184
4. Бурятско-русский словарь. М: Изда -тельство Советская энциклопедия. 1973, s.294
5. Древнетюркский словарь. Л: Наука, 1969, с. 489
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1964, s.355
7. Радлов В.В. Опыт словарьятюркских наречий.т.,II, ч.1,ч.2, СПб, 1899, с.1052.с.1814
8. Псянчин В.Ш. Словообразовательные модели оронимов Башкирии // Ономастика Поволжья. Уфа: 1973, с.277-281
9. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. М: Мысль, 1974, 382 с
10. Fəruq Sümər . Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, s.432
11. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.
12. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, 203 s
13. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 2 cildə, I, II c., s.304.
14. Vəliyev K.N. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1988, 280 s

Tunzala Bakhshiyeva

**Paleotoponyms of Azerbaijan
Summary**

The paleotoponyms of Azerbaijani that can be found in Caucasus are studied in this article. Words used in the composition of toponyms that are considered archaic in terms of Azerbaijani language can be found to a greater or lesser extent in written sources, modern Turkish languages, dialects and accents. Toponyms showing centuries are precious resources reflecting the history of our people, language and the

geographical position of the area of residence. Investigation of such geographical names is of special interest.

Тунзала Бахшиева

Палеотопонимы Азербайджана

Резюме

В этой статье изучаются палеотопонимы Азербайджана, которые можно найти на Кавказе. Слова, используемые в составе топонимов, которые считаются архаичными с точки зрения азербайджанского языка, могут быть найдены в большей или меньшей степени в письменных источниках, современных тюркских языках, диалектах и говорах. Топонимы, отражающие века, являются ценными ресурсами, отражающими историю нашего народа и языка. Расследование таких географических названий представляет особый интерес.